

ראיון עם המשורר אבות ישורון שבזרס לראשונה בגליון החורף של כתב־העת לשירה „חדרים” בעריכת הליית ישורון שראיינה את אביה

שחוא לא יצא לבדו. כי שירה, זה הצנוע מן הצנוע. יותר צנוע ממוזיקה. המוזיקה בעצם נוצרה מעצמה, היא לא שואלת אף אחד בעולם. אבל הסופר מתחיל ממלים, לא רק ממלים, ממלים שהן רק שלו, לא רק של השפה שלו, שלו עצמו, מלים פרטיות שלו. זה קשה. זה צנוע מאוד. מי שמך? מה אתה, מאמריקה, אתה מיוקנעם? איפה זה ארץ יוקנעם? מה המלה הזאת שאתה אומר כאן?, הבאתי מאמא שלי מלה לעברית? כתבתי פעם. לא היבתי אן, כשכתבתי, איזו מלה. כל אחד מביא מלה מאמא שלו, מלה זו או אחרת, אל העולם, אל הספרות. העניין הזה צנוע מצנוע. וזה לא יבוא ולא יעלה אם אנחנו לא נקרא לבאר עמוקה, בואי, עלי, עלי באר. לא תעלה הבאר. לא הבאר הזאת. לא המעיין שלך.

„זה אולי מהעולם, מהטבע, כשיש כוח וכוח עולה, או כוח שמשחמש עם עצמו יותר בכוח מאשר הכוח האחר. זה עניין של אופי. עצם ההעזה להשתמש בכוח נגד הכוח האחר, זה אולי כוח, אולי גסות, אולי הבוסר של הטבעי.”

— בי 15 השנים האחרונות אתה כותב יותר משבתות בכל שלושים או ארבעים השנים שקדמו להן. למה אתה מייחס את זה? וכשנים האלה אתה מנותק מכל חכמה. אינני יודע מדוע. אולי בא דור אחר. אולי הדור הוא חנק. אולי הדור הוא לא הבין נמאס מהדור ההוא. אתה ראתי את הקטניות, את ההתנהגויות, את התפתחויות עם עצמו ועם הדברים שלו. ויצא לך מהאף, וראית את קטנותה של השירה, קטנותם של שירים, היותם תלויים בדעת הקהל הקטן. ההשתעבדות, הקרתנות שבשירה העברית במונח קרתנות כלפי הציוני-כלולי, הרצון למצוא הן, איך אני, איך אני, זה אכל אותי. יכול להיות שאני פוגע פה במישהו, מישהו שיקר לי מאוד. אני בוכה על מותו. אולי אני מתחייב בנפשי, אבל אני מוכרה להגיד את זה. זה חנק אותי.”

— אפשר לומר, תסלח לי על הנסרה, שמונתו של אלתרמן שיתפר אותך?

„אני לא יכול להגיד דבר כזה. שיגיד את זה אלוהים.”
— אמרת לפני זמן־מה שאלתרמן הכניס שמונה לשיריך העבריים. מה לדעתך נתן שלונסקי לשירה?
„שלונסקי נתן לשירה להיות שירה גברית. הוא הכניס את ההברה הספרדית בשתי רגליים. ואחרים שהתחילו, הלכו בדרכו. היחידלי שהתנגד היה טיטורניחובסקי. הוא התנגד לא מתוך כעס. הוא טען שההברה הספרדית מפסידה הרבה מאוד במשקל, בהרזון. אבל לולא ההברה הספרדית לא היתה העברית קמה כשפת דיבור. כל הנוער נתפס בדיבור עברי הודות להברה הספרדית, שהוא אירופאית, מצלצלת מבחינה פונטית, וזה עשה שלונסקי. שלונסקי גברי בשיריו.”

המשך

אני הולך אל הכל

— איך עוברים עליך הימים?
„עלי עוברים הימים בין התרגשות, התרעמות, לבין תקווה ונסיון לסול דרך לעצמי ולעתיים נדמה לי שאני מבין מה שצריך להיות ולפעמים אני אובד עצות ואינני יודע מה צריך להיות.”

— הסרה לך ביום ה„חכמה” הספרותית שהיתה פעם? „לא. הערבים הטובים שהיו בינינו פעם חסרים לי, אבל אני יודע שזה לא יכול לחזור. או איני רוצה בואת.”

— מה היתה לירך אותה חכמה?
„זו היתה מין תקווה משותפת, התרוננות יחד, על שירה עברית, על כתיבה, על קריאת שירים, על היותנו משוררים וסופרים צעירים בתוך ציבור סופרים של הספרות העברית. בעצם היינו כולנו שיכורים מן היחד שבנו. לא חשבנו הרבה. יכול להיות שכל אחד בלבו חשב, זה בעל כשרון או לא בעל כשרון, אבל כל אחד אהב את השני, חיבב את השני קודם־כל, חיבב, אז עם כל החולשות שלו. היתה אהבה ביני לבין החברים. זה נתן כוח לכתיבה, אמונה בעצמך. אם כי שאני כשלעצמי לא האמנתי אף דגע, שמישהו הבין מה שאני כותב. קצת אני שמחתי על היחס אלי, אבל לא האמנתי שהיחס הזה מישתח על רגש של אמת. לא האמנתי שמה שכתבתי או עורר בהם התרגשות. אני עצמי לא רק הייתי נתון לכתיבה, או יותר ממה שהייתי נתון לכתיבה הייתי נתון לסביבה, והכתיבה היא פועל־יוצא קטן, זעיר, מהמתחווה ביני לבין הסביבה. אני באתי לעולם חדש לגמרי, לא עניין של עולם של חג”ך, ארץ־ישראל, כמובן ארץ־ישראל, וזה היה יותר משירה, יותר מהפרוטוקול של החוויה של התקופה הזאת. הייתי נתון בתוך הסביבה של בפרים ערביים, של ערים עבריות, של תל־אביב היפה, הצעירה, של הוסר עבודה, שאת חוסר העבודה לא ראיתי כטראגדיה, אלא להיפך, שמצווה להיות מחוסר עבודה אם צריך, כל זה היה חינוכי וצעיר וידעתי שזה בסדר פה, אבל ידעתי שמועד שני יש משהו לא ברור לי. הכפר הערבי. תפנה את פניך אל השרון, תראה כפר ערבי כלשהו. זה מזכיר לך את העירייה, עם הבקתות, עם הפאלאטים. הם מופלאים וזו כעיני, לא ידעתי מי הם, מה מי אל עצמו, מה יעשה עם עצמו האחר. מה יהיה פה. מה הבוקר טוב שלו, מה הצהריים טוב שלו.”

— מה היו יחסי הגומלין בתוך החכמה?
„אני רוצה להגיד לך. העניין הזה של אריה לגבי חיות מסביב, מצד אחד האריה יכול להיות מגן על כלל החיות, מצד אחר הן נתונות להשפעה של האריה. אם לא יהיו בפניו לרצון הוא יכול לטרוף אותן, או לזלול בכבודן, או לא להכיר ביכולתן כחיות, שהוא מלך היער. אני לא סבלתי מזה, אבל אני חושב שלסופר מתחיל נחוצה עין טובה, מצד מישהו, עין מברכת, אוהבת, מלבבת, מפני

מהחילון, שחילון לא מנתק את הקשר שלו עם הקונכית ואילו אני ניתקתי את הקשר עם הבית. אני הרגשתי בהיעדר החיבור הזה עם הקונכיה כנראה כל חיי בארץ. והעניין שחזרתי, זה לא חזרתי, אלא שלעתיים אני הולך לבית הכנסת, זה מתוך איזה חוסר ויטאמינים. זה בא מתוך חוסר מחמיר ותקף, יותר ויותר, לראות את ההורים, להיות בקרבם. תם. ובמידה שהשנים מרחיקות אותי מאוחו יום שראיתי אותם, כן גדלה התקפות לראות אותם.

— אילו עמדת היום בפני השאלה אם לשנות את שמו, האם היית עושה זאת?

„היום לא. היום אין שום גל כזה שיוכל לשאת אותי לעשות דבר כזה. זה משהו לא ישר מצדי כלפי הורי. אני נושא שם שהורי לא נתנו לי“.

— נכון לומר שהשמה היא הרגש האקטיווי, שמניע אותך לאורך חייך ולאורך כתיבתך?

„כן. כן. אני חייב תמיד לחזור אל מקור הווייתי בארץ, אל ההורים. עונש ושכר. הם היו נתונים שם במצב של עונש בגללי, ולא אשמו בשום אשם. עונש שישבו שם וציפו לי ולמכתבי, ואלה התעכבו הרבה, כך נדמה לי. אמי הייתה צמה בשני וחמישי. כשנודע לי ביקשתי ממנה להפסיק. היא ענתה לי לא להפריע לה בזאת. בימי הראשונים בארץ, פעם אחת אני מקבל מכתב ובו שני דולרים. בבית היה מצב של עניות. הם בקושי רב הסכו את הדולרים האלה, או שמישהו כתב להם שאני מחוסר עבודה. אני קיבלתי ולא ידעתי מה לעשות. רציתי לשלוח חזרה אבל פחדתי שזה ישבור אותם. לא שלחתי אבל היו לי ימים ולילות של עינויים, ממש, ולא שלחתי, וכשכתבתי לא כתבתי על זה אפילו, אם קיבלתי או לא קיבלתי, שרציתי להעלים את זה אפילו מעצמי, ושלחו לי עוד פעם, ולא דיברתי על זה והם לא שאלו אותי על זה. שום שכר הם לא קיבלו ממני. הרבה זמן חיו בלעדי וקיבלו עונש. עובתי את הבית. שלא עשה לי שום דבר, רק טוב, נתן לי מה שיוכל היה לתת, לא נתן לי השכלה גבוהה, כי לא ידע מה זה, ולא היה ביכולתו לתת, לא נתן לי מקצוע, אבל נתן לי פנים של בן-אדם; עובתי את הבית יום אחד, מוקדם מדי, לכל הדיעות, ולהיות פה ולחיות גורם לעינויים קשים של הורים שרוצים לראות אותך ולא יכולים לראות אותך. גם הם התחילו להיות יתומים ממך בגיל צעיר. להיות בהרגשה כזאת, זה לא בילוי טוב. זה לא בילוי טוב בעולם.“

„ואשמה — רק לגביהם? והערבים של הארץ הזאת, כמה התחייבות נפש יש לנו, כמה עלתה הארץ הזאת, ביוקר, לכל אחד מאתנו? ישב פה עם, הוא גם-כן לא אישם לנו. אבל גם אנחנו לא אישמים לנו. באנו הנה בתוקף גזירה של התפתחות. עלה נפל. מישוה ניער את העץ? הנשך הוא נשך. הוא מן הטבע. שלא לדבר על שלכת. שלא לנקוט במלה פיוטית, שלכת. אם כן, אני לא הייתי לערבים שום דבר, אבל לעצמי אני חייב, ואן, אנחנו צריכים לדעת איך לנהוג במיעוט הערבי. לא לתת להם את תל-אביב. לא הארץ הזאת היא שלי. אבל היא גם של אלה שיושבים פה. אז צריך לתת להם אחוות, לא בדידות, לא נכר, לא התנכרות. לעצמנו אנחנו חייבים זאת. וזכרת, וזכרת, שיצאת מאבא ואמא, ועובת, ובאת הנה, ולא אישם שום אדם, ומצאת אנשים. תגיד להם שלום וזיה אתם. כי ידעת איזה מחיר זה בעתידים על ערביי ארץ-ישראל, שלולא אתה מי יודע מה היה התפתחותם, שבוה כרת את תקוות העתיד שלהם. אבל אתה צריך לדעת כמה זה עולה ולא להיות חזיר של העולם. זה צריה לזכור. כמה שילמת. כל רגע אתה משלם את זאת. כל תפוח זהב שאתה אוכל, לא רק ברכה לברך. לזכור ולא לשכוח. זאת אתה חייב לך כי אינך חזיר מיער. ואם תזכור, תוכל להפוך את הזכרון הזה למעשה. שלא יעברו חייך בארץ הזאת בתוך ערירות רוחנית, פסיכולוגית, מנטאלית. שלא תהיה כרוח משורשים של עצמך.“

„אם אדם צריך לנחם את עצמו, אין צורך לנחם, אין נחמה, אבל אם לשאת אצל כל חייך על אותם הדברים שכרגע דיברתי, ולהיות מומן לזמן בעיניו שאול, עד שזה קצת נרגע ואתה מסיח דעת, במקום להתעסק עם זה, ואתה ממילא לא מתוץ שום דבר, לא מיישר שום דבר. אז מה אתה כל-כך נלחם, מה אתה כל-כך עומד על זה חביבי, די הדבר הזה שחוזר אלי בחריפות, איך זה שאני לעולם לא אראה את האנשים האלה, ואני איעלם מן האדמה ולא אראה אותם. לפעמים קשה מאוד לעמוד בפני החריפות הזאת.“

— מי לימד אותך עברית?

„הייתי בן ארבע כשהתחילו ללמד אותי א"ב בחדר. המלמד והבעלפער — העוור. אלה השניים נתנו לי את העברית. השפה העברית שעשיתי לי ממנה מה שעשיתי. כל אחד והמלמד שלו, כל אחד והבעלפער שלו, כל אחד והשפה שלו.“

„מי שזכה לכתוב שירים בעברית, ושהשירים פה ושם אנשים מקבלים אותם, מערכות מדפיסות אותם, כל זה אתה חייב לאישיות אחת: השפה העברית, של העם שלך, שנחן משמעות לחיים שלך, וערך לחיים שלך, ושהוא נתן לך לעי שות בלשוננו ככתוב שלך, כבן-בית, או כשתצו בן-בית, שמכניס איסורים בבית, ולהכניס איסורים בתוך הבית, זה ממתיש לך שאתה בבית. אתה יכול להתהלך יחף בבית, בלי ארבע כנפות, להפוך את היוצרות, להמתיש לעצמך שאתה אדון כאן, אדון לעצמך, חי לעצמך, את עצמך, ואחא יכול לקחת כל מה שאתה רוצה, בבית הזה, מתוך לך, זה שלך.“

— איך היית מתאר את העברית שלך?

„העברית שלי היא בן-אדם, היא לא שפה. שאם שפה — אז יש לי הרבה מאוד חשבוניות ותוכנות והתחייבויות. אני חייב חובות לעברית, הרבה מאוד כספים לעברית, שלא החזרתי. העברית שלי היא בן-אדם. כל אותה לשון, כל אותה מהות לינגוויסטית, אלמנט, לא אלמנט, העברית שלי היא אדם שחי כאן, בארץ, ובזמן הזה, לפי שהוא מוכרח לחיות לפי שהוא חי את ההכרח הזה. זה לא עברית, זה יידיש, זה פולנית, זה גם עברית, כל מה שצברתי בדרך. אלמנט“

„כדי לומר את המלה אני צריך לשלוט היטב בקולי ולא להישבר — וכשאני שומע את קולי אני מתחיל להגיע לשברון-רוח“

כוכים יש תשובה על זה. מה שכתוב שם, אמרתי את הכל וגם היום אני אומר זאת.“

— ומה השתנה היום? היום קודרת זועקה, ואתה לא מתקומם?

„אני לא באופן ישיר על זה אענה לך. ראיח בטלוויזיה את גירוש הפלסטינים מבגדוד? הם עמדו והתחבקו ובכו זה על צווארי זה. זה היה הרגע שבו גלו מפלסטין. אנחנו גורנו על הפלסטינים גלות, ומי כמונו יודעים שלגלות יש ערך זכות מוסרי גדול לאין שיעור מאשר למולדת.“

„אבל יש לי הרגשה שאנחנו נמצאים בתקופה כזאת של תהפוכות של מעשים ושל חילופי כוונות ושל זמנים, של ימים ושל לילות, ושכל זה הוא החומר אשר המחשב מוזן לו והמחשב יוציא את הפסק. כל זה מכין את הפועל-יוצא של ההתפתחות הזאת. אנחנו דנים על-פי הפועל-יוצא אבל לא דנים תמיד מה ואיך הכין את הפועל-יוצא. בעיצומה של ההתהוות הזאת קשה לענות. אני לא נגד התפישה שלך. אני לא יכול לומר מה שאת אומרת. אני מתבשל בעולם. העולם לא שלי.“

— האם אתה מתגעגע כיום לרפרים שלא התגעגעת אליהם פעם?

„דברים שהתגעגעתי אליהם אני ממשיך להתגעגע. חסרים לי יותר ויותר לראות את אבי ואם אמי. הרבה יותר מאשר פעם. כדי לומר את המלה אני צריך לשלוט היטב בקולי ולא להישבר. וכשאני שומע את קולי אני מתחיל להגיע לשברון-רוח. ישנה אותה בעיה, שעזבת אותם. כשהם היו צעירים וכל-כך הרבה שנים לא לראות אותם. אני עובר ברחוב ואני רואה ילדה. אני עובתי את אחותי היחידה כשהייתה בגודל כזה. תארי לך מה אני לא הספקתי לראות אותה. ילדה, נערה, בהורה, אשה נשואה, אם לילד, כל זה גדל וצמח ואני לא ראיתי זאת. אבי היה בן-חשחרות. אדם לא, זכה לכך שיראה את אביו איך זקנו מלבין.“

— ואילו ניתן לך לחזור על הכל מהתחלה?

„בשביל לענות על זה אני צריך הרבה מאוד לשקר לך. הרבה מאוד לא-אמת להגיד. מה אני אענה לך? שלא הייתי נוסע לארץ? הייתי נוסע. שלא ייתכן שאדם יתאר לעצמו מראש את הנסיון הנסיון הוא חטיבה של אמת, של ריאליזם כזה, שאין לדעת מראש, אלא אם כן אתה רואה את הנולד של עצמך.“

— לא מוזן דיברנו על הנוף הנצחית של הארץ לעומת הנוף האירופאי הרווי. אמרת שאילו ידעו מה שימצאו כאן לא היו באים. שאילו ידעו שבבך לא יראו שום את הנריהם לא היו עוזבים את אירופה, וגם שלא ידעו.“

„אבל על עצמי לא אמרתי זאת. כשהייתי באירופה הייתי הנוף עצמו. והנוף לא יכול להגיד אני הנוף הייתי נמנע מלנסוע לא"י. לא נוף הולך. אדם הוא הנוף. אני הייתי קראסניסטאו, הייתי אירופה, הייתי העץ הירוק, הייתי גן הערמונים של עירי. זה אני הייתי זה.“

— ובאת הנה.

„קיבלתי את זה. את יודעת, יש ארץ גזירה. ארץ גזירה, כל מילון יגיד לך, ארץ של מדבר, של עוובה, שאדם נשלח שם, של עונש. אני גורם שארץ גזירה היא ארץ שגזורת אותך לשני חלקים. ארץ גזירה גזרת חלק לשם, חלק לפה. גזרה לשני גזרים, ואני שייך לשני הגופים האלה, בה במידה. לשלוח לארץ, להשיג את זה, להשיג את זה אצל עצמי, לקום וללכת מקצה אל קצה. אפשר היום להגיד, מקצה המאה אל קצה המאה. זה עוד יותר יפה.“

— לא נסעת מספן כזו שבאת. לא היית רוצה לשוב ולראות את אירופה?

„לא. זה היה זמן שבושה הייתה לעזוב את הארץ. היינו כל-כך ערבים לעניין הזה, שאדם לא יכול היה לפעול בלבד, לקבל הסכמה בלבד לנסוע לחוץ לארץ. עכשיו כל אחד לוקח פאספורט. זה, לדעתי, או, לא לטובת הארץ, לעזוב אותה אפילו לזמן-מה.“

— בשנים האחרונות התחלה ללכת לבית-כנסת בשב-תה ובחגים. מה משמעות החליכה הזאת?

„נולדתי ולא הייתי מודע לכך שאני בבית עם אבי ואמי ואחי ואחותי והיהודים שבעיר. יום אחד אני יצאתי מזה, כמו שחילזון יוצא מהשבולל. והרבה זמן הייתי בלי השבולל. חילזון יצא משבולל ואינו יודע מה הוא עושה. הייתי שונה“

אפילו חזר על גושאים רוסיים, על צער הבריאה ועל עצב, מה לך בארץ שטופת שמש, למרות כל זה השיר שלו גברי. קשה להבדיל בין משורר ובין מעשיו. אין אתה יכול לדבר על שירת שלונסקי בלי הדמות שלונסקי, בלי מה שקשור בו, בלי העורך שלונסקי, המתרגם שלונסקי, בלי הבלורית של שלונסקי, שלונסקי בלי מרכז של משוררים צעירים, בלי מי שנתן תקווה לשירה החדשה, ועורך בי שמחה. ושמחה מעוררת יצירה. לא בצער יוצרים. זה עשה שלונסקי. אני מתגעגע אליו. מי שחסר כאן זה שלונסקי. אנשים כאלה לא באים כל יום. הקסם הזה לא חוזר. שלונסקי וכל הכרוך בו זה שלונסקי.“

— משך שנים רבות כתבת שירה מחוררת, שקולה, וכשהשירה הצעירה, בתחילת שנות השישים, השתחררה מן החירו, גם אתה יצאת ממנו.

„אני יצאתי מחרצובות של צורה אנוסה ולא תראמת ולא טבעית לי. אולי זה רמז לי מהתחלה, שמע, זה יהיה לך מכשול גדול בעתיד. ועוד דבר: לי חסר היה אלמנט אחד שחסר לכל אחד שמנסה לבגוד בשפת האם שלו וכותב בשפה אחרת. שירה בייחוד. זה יחגקם בו עד מותו. ואם יחשוב הוא עד מותו שלא, שהצליח להתחמק, והקים לעצמו בניין בלי להיות תלוי בשורר או בפטמות אמא מכחינה לשונית, הוא טועה. מי שבוגר, ששוב שפת אם, אוי ואבוי לו. אינני מבין את סמואל בקט, שזנח את שפת הולדתו ופנה לכתוב בשפה זרה. שפה היא בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך, בשבתך ובבלכתך ובשכבך ובקומך. ברגליך וגרביך. זו היתה יידיש, בעירי היה איש אחד בלבד, שלמה לייביש, שיום אחד בשבוע, מליל שבת עד מוצאי שבת, דיבר לשון קודש. שאלה היא אם יש לאירים שלמה לייביש כזה, שמדבר אירית פעם אחת, מליל ראשון עד מוצאי יום ראשון. שאלה היא מדוע יתייטר על עיבת יידיש ולא יתייטר על עיבת אירית. מה שאסור למלאך מותר לגלח? שאלה היא אם יש באירלנד אדם כזה בעולם, שהמכה השחורה של בקט אין אין תקווה, אפשרית בעולם. ולאנג-לית ייאמר: מקנא הוא לך, לא מפרגן. גם לך גם לו לא יהיה. לי חסר היה מומנט היידיש מהתחלה, עד עכשיו. כסופר, עד עכשיו. אני לא יכול לדבר אתך יידיש, גם לו ידעת יידיש, מה שאני אומר בעברית אני לא יכול לומר ביידיש. העברית שלי היא חופשית וטבעית לי. אני אומר בבית-הכנסת, ברוך הוא ברוך שמו, בהברה ספרדית. לא הייתי יכול לומר, ברוך הוא ברוך שמויע. היידיש חסרה בספרות העברית בטוה. עד שחישכת היידיש מלב בנינו ובני בנינו, שילשינו וריבעינו, מהדם שתישכח, מהתהוותה של המוח הקטן והגדול, והמוח יהיה ריק זמן רב עד שית-מלא, החיים מתמלאים, יתמלא צורך בקולות ויתחיל לקלוט הרמוניות חדשות, את השפה האחרת, זו שמדברת בפי האבנים והקקטוסים והאילנות של ארץ-ישראל, לא בעב-רית, בערבית שמדברים. היא לא צריכה לדבר ערבית, אתנו, היא תדבר עברית.“

— בכל-יאת, איך אתה מסביר את העובדה שאתה נותם היום הרבה יותר מפעם?

„בהתבגרות פנימית. הסתכלות. שבעצם פרח, עד שהוא גדל להיות שושנה, ראוי לכתוב שיר. תכתוב על הזבל של הפרח, תכתוב על הסייר-לילה, על הכל צריך לכתוב. הכל יפה בעולם. לא יפה, הכל אמת. הכל קיים. הכל אתה רואה. מה אתה רואה? מה אתה רואה? לומר מה שאתה רואה. כשאדם מתבגר כוח הראייה מתחזק וראייוס הדברים מתרחב.“

— מרבית השירורים כתבו את המוטב שלהם עד גיל שלושים. אתה יצאת מזה איורשהי התקוות, או לעתים עכבות כשפנימיות החינית לשיחה. אצלך זה לא קרה.

„את רוצה לומר כמה שכתבתי קודם לא חשוב כמו מה שאני כותב עכשיו? אני לא יודע. עכשיו בא לי חום וכמיהה. הייתי הראשון שכתבתי נקרא, צום וצמאון. מה דבק איש לשיחה לשיחה האחרת שלי, חום וכמיהה? אני לא יודע אם זה כתבתי פעם זה פחות טוב או יותר טוב. אני יודע שהתחלתי לכתוב בכתבתי, גם בשעת הכתיבה וגם בשעה הכתובת כמייבית גם אז וגם עכשיו —“

— אתה כותב היום יותר קלות.

„אילו זה הסיון שלי אילו אני חושב שכל דבר כבר זה שיר, כבר זה שום זכר זה ראוי לדפוס. אולי זה לא טוב, אולי זה חילול או סתירת. באני כל-כך בקלות כותב שיר. כן, אינני יודע, אם זה לא חייב, או כזה הטוב, איך לכתוב כפי שכתבתי טוב. אני לא יודע איך לכתוב טוב.“

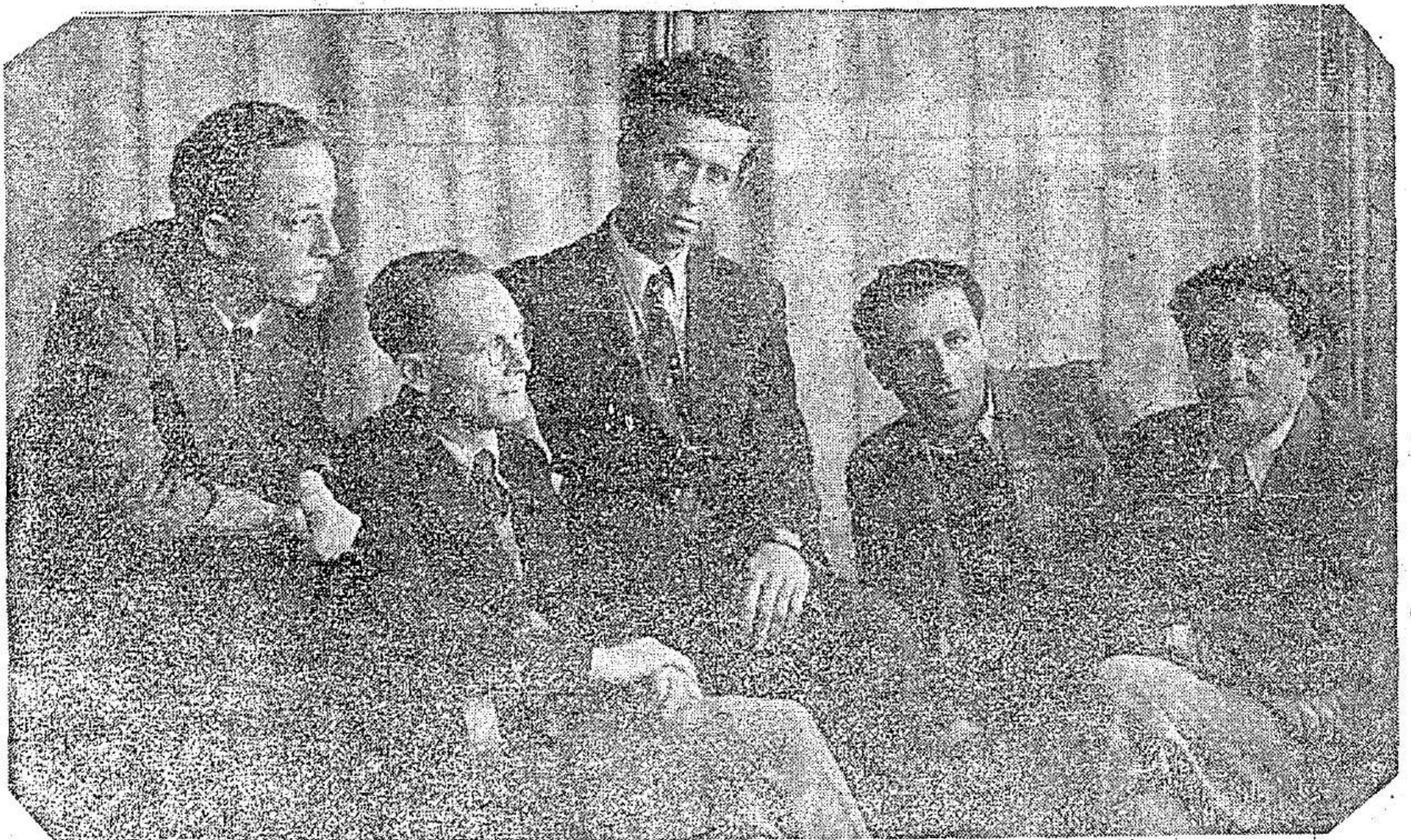
— יש הרגשה פאילו אתה משהו לכתוב. להכפיק, לא, לא, זה לא. זה לא. זו שאלה טובה מאוד, כפי שאומרים העותונאים, אבל זה לא. לגבור, להספיק להספיק לפני מותי לכתוב, זה לא. אני לא רוצה לגבור שישה כרכים אחתי-שניים, ולגמור. אולי אני רוצה לכתוב שיר אחד או שניים שלא ישכחו אותו ויילך בעם. יהיה בספרות. שיר לא הולך בעם, שטויות. בעם הולך זמר או פזמון. אין דבר כזה. העם הולך אולי בכוחו של שיר.“

— אתה מאמין שישירה ישנה אינו השפעה על המציאות?

„לא על הפוליטיקה, אבל על האדם. אני לא מאמין ששירים יכולים להשפיע על ממשלה, אבל אני מאמין שדרך מערת הנטיפים יכול שיר לחלחל גם אל הפוליטיקאי. זה קרה אצל הצרפתים, לא פעם. אני לא בטוח, אבל מאמין. בכל אופן כדאי לעשות את זה. שירים שכתבתי בשאלה הערבית, אני אוהב אותם מאוד, ומאמין בכל לבי, עד עכשיו, לא פחות, אולי יותר מפעם, שישפיעו. מאוד הייתי רוצה, למען תפארתנו שלנו, קודם-כל שנהיה יפים. כשאני כותב על זה אני מאמין שזה יכול להיות.“

— פעם ראיח בקרבים הפלסטינים שרוחה של הגורל היהודי.

„אני לא חשבתי על פלסטינים. אני דוברתי על ערבים וחשבי הארץ שהם אחינו במדינה הזאת. בשיר, מסס על“

אבות ישורון (במרכז) בקרב "החבורה" — מימין לשמאל: זגליהו טסלר, נתן אלתרמן, ישראל זמורה ו-א.ד. שפירא

כותב? באמת אין לי תשובה למה אני כותב את השירים האלה. אני כותב אותם שאולי משהו יש בהם איזה חן באותו רגע. אז אני כותב אותם.

— מה העיקר בכתיבת שיר, השיר או עצם הכתיבה? — לא עצם הכתיבה, לא לא. עצם הכתיבה, אני אפילו אין לי פנאי לחשוב מחשבה שכזאת שמצב טוב לי עכשיו שאני בעצם הכתיבה. שאני כל-כך מלא יאוש בזמן כתיבה, ומלא כל-כך בלבול ראש, וכל-כך הרבה לא-בסדריות, לא-בסדריות עם עצמי, כמו שתלחצי לי מאוד מאוד, כמו שאדם עוד לא הספיק להרים את המכנסיים ולכפתר את כל הכפתורים, והוא החגורה נופלת לו, פה כפתור זה עוד לא רוכס, עוד החולצה בחוץ, עוד לא בסדר גמור, ובינתיים שתי ידיו תלויות, פה נייר, פה עט, פה חתיכת כעך, כל מיני דברים, הוא עסוק והוא לא בסדר. כך אני נמצא בכתיבה, מצב מאוד לא נוח. לא שאני מהפך שכבר יהיה לי נוח מזה, יחד עם זאת משהו רומז לי, שמע, תגיע, הפש, תראה יבוא לך דבר טוב, זה עוד יותר מבלבל אותי, עד שאינני יודע איך, מתחיל משא-ומתן מבפנים: שמע, תוציא מכאן שן, תכניס לך פה עין, תוותר קצת, תהיה לך עין אחת, תהיה לך פחות שן, תראה, תוציא, זה מפריע לך, תוציא את זה בינתיים, תראה, אחר-כך תחזיר את העין, תתהלך בינתיים בעין אחת. בניין בונים מיד? כבר עומד? אני לא אומר את זה. טוב לי עכשיו שאני יכול לתאר לך את זה בצורה ציורית, אבל במצב כזה אני נמצא, מצב מאוד לא נוח, אבל רומז לי, יהיה לך פה בניין. עד שבא לך מצב, גאולה, שנכנס השיר באיזה הלון צדדי, מופיע, ומופיע שלם. נכנס בדלת שלא חשבת שבה הוא יגיע. אתה כל הזמן עמלת לשווא, להכניס את כל הכלבים לשיר, ואתה רואה שאין צורך בזה.

— לא היו עליך שום השפעות? — אני לא יודע. תשאלו את דן מירון.

— איזה ציור שירים, או תקופה בכתיבה שלך אתה מחשיב יותר מכל?

יש לי רושם, אולי זה מצחיק, כעין התחמקות, שהספר הראשון שלי, "על חכמות דרכים", הוא הספר האהוב עלי, מפני שהוא מהארץ הזאת. אמרתי עליו שהוא גדל לי על העצים. כל-כך הייתי צמא לשירה של הארץ הזאת, להיות דומה להם, לשירים שנולדו בארץ הזאת. כל-כך קינאתי בחפילה הערבית של המואזין, כל-כך אינטגרציה עם הארץ הזאת, המוויקה של הערבי, ואני ראייתי אותו, בלילה, בשלוש בלילה, עובר לבדו, ערבי על גמל, בין שמיים וארץ, בודד הלך לו ושר תפילה מן הקוראן, והארץ הזאת הקשיבה לו, הקשיבה לו. התמלאתי קנאה.

— בזה מיצית את המאקסימום שלך? — כשאדם ילד אומר, אמא, הוא מיצה את המאקסימום שלו.

— אין כאן נוסטלגיה? — אם נוסטלגיה היא התרסקות על העבר מתוך ריקנות של עכשיו, אז לא. אבל אם נוסטלגיה היא זאת שאתה אוהב את הספר הזה, ואומר שבוה מיצית את עצמך, ואמרת את, אמא' שלך, אז שתהיה נוסטלגיה. תקראי לזה איך שאת רוצה.

— חשוב לך איך או אם יקראו אותך פעם?

— (המשך בעמוד 26)

לצאת מתברת הילדים, אז שיהיה להם קשה, אפילו לא ירצו לקחת את הצעצוע, ולא יוציאו אותך מחברתם והצעצוע הזה יישאר בתמותו, באי-נגיעותו בידך, והשיר לא יצא לאוויר העולם ויישאר אתך, ולא יום-יומיים לפני ההדפסה תשמח ואחר-כך תמסור אותו לשליטת הדפוס והוא ילך ממך, יכול להיות שאתה רוצה לעצור את התהליך הזה, שיישאר פרטי שלך כמה שאפשר יותר.

— לעצם העניין: זו לא התלטה של רגע אחד. במשך הזמן, לאט-לאט, החסרתי פה קובוק, פה וו, אבל רק בספר האחרון הניקוד החדש. זה קשור לאלמנט של היידיש שחסר לי, כמו שעישון סגירות חסר לי. מלבד זאת אני לא יודע למה. זה חלק ממני עכשיו וזה לא ייפרד ממני.

— אבל אתה מערים קשיים שלא לצורך.

— אני מערים קשיים מפני שאינני יכול להיכנס אל השיר בלי המסך שמאחורי הדלת. אני צריך את המסך הסמך לפני השיר, לדעת שהפשלתי את המסך. בין הדלת לבין המסך מתחילה ההתכוננות הפנימית להיכנס אל השיר. לא ישר להיכנס. המסך הזה, הניקוד הזה, זה משמש לי. לא נוח לי שאחרים יקראו הרבה את השיר, שיעשו מזה חתיכת נייר, פחדתי שאני חי על חתיכת נייר. ואם הקורא יקח את זה כחתיכת נייר, אז הניקוד הוא קישוט. אז הוא עטיפה. עניתי לך על השאלה?

— לא. מתי אתה רואה את השיר כשיר שלך?

— כשאני רואה אותו בכוחו, בלשונו, שלא היתה קודמת. לא שלא היתה קודמת, כשאני מכיר שהוא הביא אתו את כל הכלים שלו שבהם הוא עובד, השיר, כל הקונסוסים, כל המשחזים, כל הכלים שלו, והוא מדבר בכוחו, והוא מדבר בכוח אלים שכוה, אלים, שאתה לא יכול בלתי, שאתה הולך אתו, אתה מאושר, אתה הולך אתו יחד, אתה רואה שהוא עומד לך פה, משהו שכוחו העלה אותו, שהכוח העלה אותו, שצריך ליצור נחש שיגיד שאדם לא עירום, שאדם מלוכב, שאדם וחווה מלוכבים ולא עירומים, נחש כזה, יגיד השיר הזה, הוא הנחש, הוא השיר, כשאתה רואה את הדבר הזה האבסורדי בא בכוח כזה, שיגיד לך, רבותי, המלך מלוכב, ואתה מאמין שהמלך מלוכב, בגדי שררה, זה השיר הנכון, בכוחו הוא, שלפניו לא היה שיר כזה, שהוא קשי של מסקני תיות, קשי של אבן, קשי של אמת, והוא עומד בטמבר ברור וצלול שלו, אתה אפילו גאה על השיר הזה, אתה מלוכד אתו. שיר כזה כדאי לי לכתוב. רוצה אני לכתוב.

— אתה יכול להגיד את זה על כל שיר שכתבת? — לא, לא, לא. לצערי לא. אני יכול להגיד על כל שיר שכתבתי שמותר היה לי לכתוב אותו. אני יודע שאדם לא מלוכב מעיל קנאה עשרים וארבע שעות. אדם מלוכב מעיל קנאה עשרים וארבע שעות הוא כהן גדול, שהוא כולו מכונן לאלוהים, כולו, ואינו סוטה ימינה ושמאלה כמלוא הנימה, הוא כולו מעיל קנאה. אדם לא יכול. אין דבר כזה. על-כן תוך כניעה, אני גם לא מיסגר.

— לא מה?

— מיסגר, אפשר לומר דבר כזה? לא מיתגר עם הקב"ה, או עם מי שאת רוצה. לא תובע ולא חייב לי. מומן לומן אני משער שניתן לי איזה כוח. אבל לא מיתגר. אני יודע שישנם רגעי אפס באדם. יש רגעים של כלום, שלא חושב בהם, לא רוצה בהם. אין תמיד אותו מעיל קנאה. אז למה אני

היידיש חסר לי מאוד. יש חור בגשמה, בגלל זה שאני לא כותב יידיש, בגלל זה שאין לי היידיש. זה מתמלא בכל מיני חלקי דברים ואורחי ביטוי, נקודות, סימנים, כדי להרגיע את התביעה הזאת של חוסר ביטוי. אולי זו לא עברית, אולי זה בן-אדם שחי כאן והולך ברחוב. אני חושב שהעברית שלי היא בסדר. היא לא טראגית. היא שפה. היא מבטאת את עצמה. היא אולי לא תעשה שידוכים יפים עם המובנות, אבל אין דבר. היא יכולה לעמוד בקהל. היא עצמה לבושה בלבוש ויש לה מה לומר.

— כתבת, "תלך עכשיו השפה העברית המלוכנית, למי-כור פלאפל הם בעיר דיונגוה, לזכרה". האם העברית באה לזכר היידיש?

— העברית שלי כן. היא חייבת לבוא. העברית שלי היא עברית. לא שלי. היא שפה עברית מלוכנית של ארץ-ישראל ואין מה לדבר. חסי-חלילה לא לשלול מזכותה כמלוא הנימה. אבל היא חיה גם לזכר היידיש. זה לא עניין של שפה פה. זה נוגע לסריה שלמה של דברים, לפסנתר שלם של קלווישים שונים. מה זה שפה. שפה זה עם. שהיה המלים היו שייכות לעם, לאנשים שהיו אבותינו, אחינו, היה-דים שלנו. באותה דרך שאני טוען שארץ-ישראל מותרת לעם היהודי, אבל לא לשכוח את רגע אחד שעם אחר היה גר פה, ובידיו היו האדמות, ויכול להיות שאנחנו לקחנו עתיד מסוים מפי בניו של העם הערבי, בארץ הזאת, זה לא אומר שאנחנו צריכים להתזרזז גזילה למישהו, זה אומר שאנחנו צריכים לא לשכוח במעשינו, באוכלנו ובמשקה שאנחנו שותים, לא לשכוח שאנחנו אוכלים לחם בארץ הזאת. באותה דרך אני מדבר על השפה. לא לשכוח שלנו היתה שפה יפה, אירופאית, עמוקה וחכמה.

— לחלק מהעם.

— זה העם. אין עם אחר. אני לא רוצה להתחיל כאן עם עדות. עזבי אותי עם אשכנזים וספרדים. זה קטנוני אפילו. אני חושב שמה שקרה עם השפה קרה גם לספרדים, עם הער-בית והלאדינו, אבל לספרדים זה קרה אחרת. לנו היידיש נכרתה מפינו, כמו פינו כרתנו את היידיש מפינו. אולי זה היה הכרחי, אבל צריך לא לשכוח שהיא מכרה בוורשה לביבות חמות.

— מה עם הכתיב שלך? אתה לא חש בסתירה בינו לבין תפישת הלשון שלך? אתה לא חש שהוא עומד כנגד השפה שלך?

— הכתיב הזה לא עומד בניגוד למה שאת אומרת. שפת ורחוב גם היא שפה שמעקמת את עצמה, שהיא עקומה כמו קובוק, שהיא חלולה כמו כתיב חסר. הסלנג הוא מין הלעגה עצמית. הוא דומח לכתיב הזה שהוא כתיב לא לגאלי, לגבי כתיבת גורמאלית. מה פתאום חסר ויום ומלא קובוצים? זה יותר קרוב ללא-גורמאלי, הכתיב הזה. גם הוא סלנג. אני רוצה שהמלח תהיה חריבה של לשון.

— האם אין זה ביטוי לצורך פלשונו להערים קשיים

— נוספים על הקורא, כאילו לא די במה שיש?

— לגבי הקורא, יש בוה אמת. הערמת בלתי מודעת. יכול להיות שאתה מביא צעצוע לחברת הילדים, ורוצים את הצע-צוע שלך, ואני רוצה להתחמק, לא לתת את הצעצוע אבל אז אני מסתכן בוה שלא ירצו לשחק אתי, ואינני יודע מה לעשות, או אני מערים קשיים, אין ברירה, אני לא רוצה

אני הולך אל הכל

תקווה משותפת, התי-
רוננות יחד על שירה
עברית: אבות ישורון
עם נתן אלטרמן, יחי
אל פרלמוטר, אליהו
טסלר, א.ד. שפירא,
יעקב אורלנד, ישראל
זמורה ויעקב הורביץ
ואשתו.

(המשך מעמוד 15)

„לא בכלל לא. לא חשבתי על זאת מעולם. צריך פעם לחשוב על זה אבל לא חשבתי. גם לא חשוב לי.”
— מה יחסך למשוררים שקמו בשלהי שנות החמישים? „יהודים בחוץ לארץ תרמו ליעד הרצל. באתי ארצה ושאלתי איפה יער הרצל? תל-אביב — פה, קיבוץ — פה, קרנטין — פה, חיפה — פה, כל זה יש. מה שהובטח הובטח. אבל יער הרצל? פעם נסעתי לזכרון-יעקב, לטיול. הלכנו ודיברו בדרך, ושאלתי את השאלה, איפה יער הרצל? רבותי, פתחו את התנ"ך, יער הרצל לא כתוב בתנ"ך. אז איש לא ענה. אף אחד לא שאל את השאלה הזאת, רק אני הפוך. עד שמורה אחד, שהיה בטיול, מורה יומיומי, אמר, שמע, תביט, יער הרצל לא חייב להיות יער. תרמת — קנו עץ, או עצים, נטעו עץ פה, בזכרון, עץ על יד ירושלים, בכל מקום, זה נקרא יער הרצל. חיתה נפשי. אם כי הצטערתי שאין יער הרצל בעולם, שמאו חזל להיות יער הרצל.”

— יש יער הרצל על יד ירושלים.
„שטויות, שום דבר. כל קבוצת עצים זה יער הרצל.”

— אבל יש.
„הליתי, את רוצה ללכת הביתה, אז קחי את הדברים שלך ותלכי הביתה. זה אל תמהקי כי את מעצבנת אותי. אומרים גדולי המשוררים, גם אני אומר כך, מתוך שגרה, ביאליק, אורי צבי גרינברג. יש שירה גדולה בארץ. כל שיר טוב הוא יער הרצל. כלל השירים הטובים הם יער הרצל. אין בשירה של משורר רק טוב, אין בשיר רק טוב. אין, אני לא מאמין בזה. בשביל להעלות את הפחם הקשה השחור באדמה, אנטרציט, צריך הרבה מאוד גאזים שיעלו אותו חופרים כמובן, יש מכרות.”

„לי קשה לשפוט משוררים. מפני שאני משהו אחר. אני לא יודע, יודע, אבל לא מבין, גם מבין, אבל אין לי אותה שלמות שנחוצה לכל אדם, ובוודאי לסופר, שיצאת, ושכאן יצאת ועלית ואתה יושב על המקום הזה שעלית אליו מאז שיצאת, ולא שיצאת ממקום אחר ואתה יושב במקום אחר שממנו לא יצאת. פה מתגלה החולי הפנימי שלי. אי-סדרים נפשיים שהיו בחיי ושהביאו אותי לומר: השירה דיברה לא לעניין.”

— אתה חושב שרק אתה מדבר לעניין?
„רגע, אי-סדרים נפשיים, למה לא לתת לי חזרה את קראסניסטאו ולמה לתת להם את תל-אביב? לא זה אני רוצה ולא זה אני רוצה. פעם אמר לי אצ"ג, באחת השיחות המרובות שהיו בינינו, ותמיד בנושא הערבי-יהודי, עד שפתאום התכעס ואמר, טוב, פתח להם את תל-אביב, שיטרפו את תל-אביב. אני שתקתי לו. בתוך זה הייתי נתון וזה הביא אותי לומר זה לא לעניין. לא ביקשתי, תכתבו שירים על הנושא הערבי, לא זה, אבל באייתכסיה או בגלוי זה בלבב לי את החושים, למרות ששיר טוב זה טוב, משורר טוב זה טוב, אני באתי והונחתי והוטלתי פה כשק מלא. מלא מה, אני לא יודע. מה, מה שאמרתי קודם. הוטלתי על הארץ הזאת.”

— כשאתה אומר, לעניין, אתה מתכוון לעניין שלך.
אבל יש עוד עניין.
„אבל זה לא מעניין אותי. משעמם. למה? כי יש העניין, ומה העניין? שנולדתי שם ויושב כאן.”
— אבל זה עניין אוטוביוגרפי שלך. זו לא יכולה להיות תביעה כלפי מי שנולד כאן וחי כל חייו כאן.
„נו טוב. אבל הפגאוו' העמוק בתחתית האניה, או למטה מהאניה, לא באוקיינוס, באוקייאניות של האניה צריך להיות הדבר הזה. שאשקע בזה. שהאוקייאניות הזאת שלו תהיה גם שלי, למטה משטחים של לידה פה וחתים פה, לאחר ששינינו פה יחד.”

„אדם אוהב אדמה. זה כל האהבה. אדם לא אוהב שום דבר אחר בעולם. לא את השמיים, לא את הכוכבים. את האדמה אדם אוהב. אדם אוהב את האדמה כמו שאוהב את המוות.”

— אדם אוהב את המוות?
„כן, יש בי אהבה למוות. יש לי מכל האמהות ומכל האבות שאלך מתם או שהלכו ממני, יודע אני שזה האבא וזה האמא שהיא לא תלך ממני. ובסופו של דבר, שלימי לב, שום דבר אחר לא יקלוט אותך. שום דבר אחר. תראי כמה חללים יש בעולם, כמה כוכבים יש בעולם, כמה חבילות כוכבים. איך? גאלאקסיות, כמה גאלאקסיות בעולם, כמה הרבה מגרשים יש בעולם ואף מגרש לא יתן לך שם לבנוח בית, והמוות זה הדבר היחיד שיתן לך. יחיד. אפילו אם אחת לא יודע מגין באת, אבל אתה. יודע לאן אתה הולך. זה ברור.”

— אבל אתה לא יודע לאן אתה הולך.
„אני כן יודע לאן אני הולך, אל המוות. אל המוות זה אל הכל. אל הכל אני הולך. אפילו אדם שוכח, טוב, מאין באתי, אוקראינה, נולדתי וגדלתי, וכאן אני, בתל-אביב, בפאריז, בלונדון, כותב שירים, הכל בסדר, אין בזה מבחינת קביעת מקום או מטרה לחייך לאחר שיצאת. יצאת — יצאת. אין בעיה. השאלה מגין באת ולאן אתה הולך, השאלה הזאת ברורה. נפתרה. ואתה מוכרח לאהוב את זה. שהדבר היחיד שאתה צריך לאהוב את זה. אין שום דבר שצריך לאהוב את זה, רק את המוות.”

— ואתה לא מספר מהמוות?
„לא, לגמרי לא. רגע אחד של חנק יהיה, אבל אני יודע שכולם עוברים את זה, בהצלחה. כל אחד מצליח. גם אני מצליח. את צוחקת אבל אני לא צוחק. פעם ראשונה בחיים אני מדבר על זה. על המוות אני חושב הרבה. פשוט זה המקום היחיד שאתה הולך. שום שכן ושום ארץ ושום סוריה ושום לבנון לא תקלוט אותך. ושום סעודיה. אבל זה יקלוט אותך. זה יקלוט אותך בטח. יש לך מקום. אם יש לך מקום, עצם הדבר הזה, שום דבר רק זה, אתה צריך לאהוב את זה. למה לא לאהוב את זה. ומה יש לך לעשות אם לא לאהוב את זה, תגרד לך את התחת?”

— אין לך שירי אהבה, כמעט אין, כעצב אין. איך זה?
„איך זה אני יודע. אני בחור יהודי שאכל צ'ולנט אצל אבא שלו. אצל סבא שלי לא התעסקו באהבת נשים.”

— בכל-זאת?
„העליות בשנות העשרים המו עולים שהיו בשנת העשרים לחייהם. הם היו ביישנים מדי לחשוב על גערות. הכל: אהבת הורים, אחיות ואחים, הנערות שבעיר שעובנו — גבלם בלב. העליה לארץ. היתה כמו חתך פתאומי בבשר התי. החתך עצמו נבהל והכתיל. הנשימה נשתקעה ונתקעה, וזמן רב עבר עד שפורץ דם. החלו געגועים לבית — וגם לנערות שנעזבו בעיר. וכל זה בחשאי. בפנים. עמוק ובמסך: שמה לא תבוא. וכשהגעתי לכתיבה, כתבתי בצמצום. רק מה שהכרחי, שיכולתי להשתמש בלשון, ואת היתר דחקתי. העברית היתה עברית ציונית. אתה לא יכול לכתוב שירי אהבה לנערה אלא אהבה לקרן-קיימת. אילו נשארתי בחחום היידיש אפשר שהייתי מגיע לשירי אהבה. אהבה לא חסרה לי, בכל מקום. מדבר אהבה — אני פה. אלוהים נברא עם הטבע והאדם הוסיף לו אהבה. את אמהותינו השארנו מאתו. אבאותינו בני הוקפים השחורים והריתניים השארנו מאתו. רינו, לפי אש ולפי תרב, ואת הנערות לגעגועים טמירים. את בת הכליזמר-הספר העדינה, שלא ידעתי שהוגה בי. הנה החלום, והנה הדמות. ואיה הנערה? אין מה לדבר.”

— אתה גם ופתוח כלפי אנשים, יש כך סקרנות כלפי אנשים, איך זה שאין לך אף חבר אחר?

„יש לי שם, בעיר ההיא, חבר, מזה זה יש לי, היה לי חבר. אהבתי אותו. אחר-כך הלכתי לעיר אחרת. פה ושם היה לי רגע של חבר. למה אין לי, כי אני לא גר שם. גם בתל-אביב, אי-אפשר לומר שאין לי חבר, יש לי חבר, כל זה חבר.”

— אתה רואה את עצמך כאדם מאושר?
„אני מאושר עם זאת שמדברת אתי. אני לא יכול להגיד לך מאושר. מאושר על הקוסמוס, על מה, מה זה מאושר, מה פירוש מאושר, או מה את שואלת? אני לא מבין את המושג הזה. אני לא שאלתי את עצמי אף פעם את השאלה הזאת. אני לא חשבתי אף פעם שאדם צריך להיות מאושר. בסופו של דבר כל זה נגמר. הידוע לך והמוכר לך נגמר. הייתי רוצה אולי שהידוע והמוכר יתקיים לנצח. אבל אני אף פעם לא חשבתי עד הסוף מחשבה שכזאת. חשבתי רגע כמימרה על שלוש האותיות של המלה נצח, אבל על האות הרביעית לא חשבתי כבר. נצח זה רק נצח, שלוש אותיות של מלל, או ממילא אין עניין של מאושר. מה פירוש מאושר? לא הבנתי את השאלה, מה שאלת אותי?”

„יש מצבים שאתה יכול לקרוא לזה מאושר, זה כשאתה מביא דבר לידי שלמות. זה מצב מאוד נעים, גורם לך הרגשה טובה שהתגברת על קושי. אם זה אושר, אינני יודע מה, אם אני מספיק לתקן את כל השגיאות בשיר שאני מדפיס, או אין לי צורך בשום דבר אחר. אז זה מאושר? אני לא מבין. לא. אינני אדם מאושר. בסיכום.”

„יש מצב שכל החברה נתונה להרגשה של משהו מרכזי שקרה, שנוטל מאדם את הבטחון ואת האפשרות לומר אני נהנה מהחיים, אני הולך לביילויים, אני מתאהב באשה, שיש הדבר הזה שמפריע לו ונוטל ממנו את הרצון להשיג את זה. את התדווה לרצות בזה. זה קרה לעם היהודי בשואה, וזה שוטף כל אחד, אם הוא מודע ואם הוא בלתי מודע. הוא בעצמו לא יודע שהוא אדם בלי כנפיים, ומתהלך כמו תרנגול-הודו ברחוב אלגנטי. הגורמה החברתית היא אחרת, אפילו זה לא מבוטא. קרה לו משהו, שכל מה שהוא לוקח נופל לו מהידיים. על-כן השאלה הזאת סמי מכאן, לא באה בחשך בון שאלה כזאת.”

— אחרים, כעצם לא מעטים משיריך, מוקדשים למי שוררים-חברים. יחסך האישי עם האנשים, בדרך-כלל, סבוכים. האם השירים האלה באו לתקן משהו?

„כשכתבתי שירים על חברים אהבתי אותם. צד אחד מסוים בהם במיוחד אהבתי ובגלל הצד המסוים הזה אהבתי את כל-כולם. ידעתי שאני את משה דור אוהב ואהבתי. את אלכסנדר פן אני אהבתי, אם כי את המסיבות שלו לא אהבתי. לא אהבתי את יחסו לאשה, אפילו בשיר הגדול „מכתב לאשה”, אחד השירים הגדולים שלו, לא אהבתי את הטון המתנשא שמדבר אליה מגבוה, כמי שבידו גורל האשה. אבל אהבתי את פן, האיש העצוב הזה, איש עצוב היה, אהבתי אותו בגלל גופו היפה, היפהפה, גבריותו היפה, קומתו הגבוהה, אהבתי אותו בגלל חיוורון פניו, אהבתי אותו בגלל נאמנותו לחברים, ואהבתי לחברים, הצמא והרעב לחברים, שלא היו רבים, כמעט שלא היו לו, אולי הוא ידע את זאת, ואני ידעתי, ואינני רוצה עכשיו להרחיב את הדיבור על זה. אני זוכר בו באהבה. גם ברחמנות. לא היתה לו הרבה שמחה בחיים. למרות שחשב שהרבה אהב נשים, אבל כווד היה. בתוך היותו מוקף אנשים נשאר פתאום בודד וסיכם לעצמו בחצי קול: „סקוצ'נו מגי, סקוצ'נו”, עצוב לי עצוב. הוא לא רק היה משורר שכתב שירים ליריים, הוא היה משורר-לוחם, ומשורר-לוחם העיקר אצלו שהוא לוחם, לא שהוא משורר, והוא רשאי לומר אם אתם לא לוחמים ודאי שאתם נופלים ממני, מדוע אינכם לוחמים כממני. אולי זה היה בו. הוא אדם ישר היה. יכולת להיות בטוח בו. ישר כמו

הכלב. אבל האדמה לא שולחת לך כלבים שנובחים עליך. היא מחייבת. אינני יודע מה אנשים רוצים. לברכות שחיות צריך להוסיף, אם נערם לגבי המוות כל-כך הרבה אנטגוניזם, ברוך אתה ה' שלא עשיתי. כי הלא הראשון שקלט אותנו היה רחם האם, ובכך אהבנו את אמא. אחר-כך, כשנולדנו, יצאנו לעולם, ובכך אהבנו את העולם. עכשיו, מי יקלוט אותנו, מי אחרי הרחם ואחרי העולם, מי מי יקלוט, המלאך פומפ? האדמה. אין אדמה אלא אדמה. אנחנו ניקלט על-ידי האדמה. מה יש לאהוב בעולם אם לא את המוות. אנחנו לא נפרפר בידים וברגליים, לא רוצים, לא רוצים, אנחנו הולכים לשם. אבל באהבה, בשקט, בדממה, בשקט. אהבים את זה. זה המקום היחיד שיקבל אותנו. התחנה האחרונה. ואנחנו אהבים את זה מפני שאין אנחנו יכולים לחיות בלי אהבה אל המקום שקולט אותנו. אם אתה מכנה את זה אהבה, או כינוי אחר, אתה לא מתנגד לזה, אתה בא לשם, תחיה עם זה. אם אני עדיין יכול לדבר עברית, אני מוכרח במלים בעלות משמעות, שאני אוהב את מי שמקבל אותי. אדם מכניס אותך אליו הביתה, נוחן לך מעיל, איך אתה מתייחס אליו, לאיש הזה?"

— רק באהבה?

"יש נקודה אחרת. אני יהודי פולני. הקן של ריקוד, מה יפית' יש בכל יהודי פולני. אני יודע מנין זה נובע. זה נובע מתוך גרעון נורא בתפארת. מומן כבר לא היתה לי תפארת. יכול להיות שזה בא לא מתוך כניעה, לא מתוך התרפסות, אלא געגועים למה שהיה לנו ואין לנו.

"אני חושב שכל זה, דרך גוספס של האדם לקראת המוות, לקראת סיומם של החיים. אולי יתגבב דרך התרפסות, דרך חנופה, בפני המוות, אולי מתוך פחד, מתוך גיבור גדול שאני הולך אליו, אולי מתוך שמע, תביט, אני יהודי לא רע, תן לי שם בפינה. יכול להיות שזה מתוך התרפסות בפני המוות. אני לא מתבייש בואת. יתבייש מי שברא אותי. יכול היה לברוא אותי אחרת, יותר מחוקק, יותר שלם. אני אין לי טענה.

"אולי זאת היא הדרך של אבות ישורון אל הקבר. אולי את הדרך הזאת ביררתי לעצמי, מברר לעצמי, מנסה לברר לעצמי. אינני יודע מה. אינני פילוסוף של עצמי. אני מדבר מתוך אהבה, לדבר על זאת, למושא ולדבר. אם אני בטוח בי שמתוך אהבה. לדבר, לא אירא רע, לא ירא, ולא אירא. יעשה בי אלוהים מה שיעשה. אפשר לדבר על זה יומם ולילה. אני אפטיק לדבר, אבל האהבה נמשכת. זרם האהבה הלילה יימשך אחרי שאלך מכאן.

"הפתח בפני המוות יש בכל אדם. אם נתחיל בדרך כזאת, בכעס, בקולניות, בלי כיסוי, ולגלות הכל, אז תגיד, אתה הויתך לי בסכין את הבשר או כואב לי, אל התחוד. אבל לא רק זה קיים. קיים רגש שלמדת לרגוש, למדת לאהוב, למדת להתפייס, לדבר בידיות, כל זה למדת בשביל לחיות, שתוכל לעבור את העולם. אבל בלי כל זה ישנו רק דבר אחד. פחד למוות. פחד אימים. גם בחיים אתה כבר מפחד. מה אתה מפחד. אתה, משהו התחווה בך, אתה לא בהמה, אתה לא רק אדם שיוכל להיות בשר-תוחמים קטן, הפחד, חומר לפחד. זה עניין שלם. עכבר גדול ועכבר קטן, יש הבדל בין פחדם בפני התחול, ראיתי בחצר שלי עכברוש שנשאר עומד בפני התחול. אני לא מפחד. אולי אני טיפש, אולי צר-מוח, תגיד עלי כל מה שאת רוצה, לא רק את, כולכם, שאני כלום, שאני חתיכת קרטון, שאין לי לב ואין לי רגש, אין לי מוח ואין פחד. אבל מה אני אעשה, שקו לי בתחת, אני לא מפחד.

"השיר של ר' נחמן מבראצלאב, כל העולם כולו גשר צר מאוד והעיקר לא לפחד כללי. אני רואה בזה עולם גדול. החיים אחרי החיים."

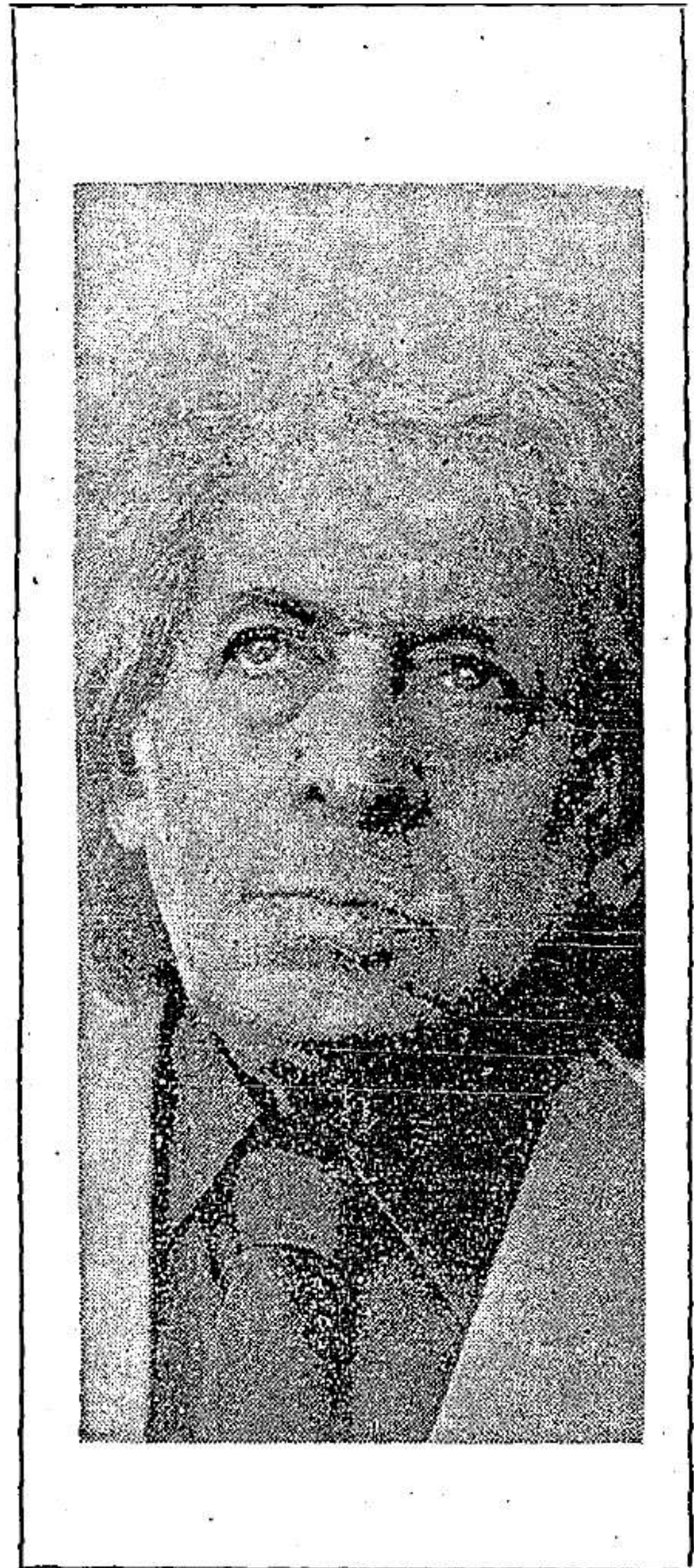
— אתה מאמין בחיים אחרי החיים?

"אני כבר אמרתי לך, אני אוהב מפני שאין לי כבר מה לאהוב. זה הדבר האחרון שאני יכול לאהוב ובלי אהבה אינני רואה את העולם. אינני רואה את עצמי. אינני רואה אף אחד. אינני רואה אתכם ואת מעשיכם שלא בכוח האהבה אתם עושים את מעשיכם, וזה לא ייקרא אי לאו יו, לא, בלי זה, אבל הכל מתוך אהבה. הכוח הוא של אהבה. ראית פעם איך כוכב מנשק כוכבה? גם אני לא, אבל אני מרגיש שזה ישנו. כוכב מוצא פעם כוכבת ממרחקי הגאלאקסיה. אני ראיתי פעם, כשהיה לי גג פתוח, ראיתי איזה שמיים באחד הלילות, ובפינה אני מבחין בדבר כזה, נפתח כמו ממעטפה, שהכיסוי שלה נפתח קצת, וכביכול מהמעטפה יוצאות קרניים ונכנסות למעטפה אחרת. פס כזה מקרניים לקרניים. על יד זה קורה דבר כזה: רחוק רחוק, על יד פתח תקווה בשמיים, על יד יהודיה בשמיים, בוער איזה פרימוס, להבה של פרימוס ממש. כוכב נשרף, בוער כמו פרימוס. הלהבה היתה אש רגילה, פשוטה. וראיתי שהטבע כל-כך פשוט, הטבע. כל-כך בלי חכמות, כל-כך קרוב, שמע, אני בית שלך, שם גדלת, שם אמא שלך גדלה, שם אמא שלך היתה שם אמא שלך ואיך היה שם אחיך, ושם היתה האש הזאת, תראה, אני בשמיים, זו אותה אש. הטבע זה ביתנו, המוות זה המוות, והטבע בתוך הלהבה הזאת, זה ביתנו, אנחנו באנו משם והולכים לשם, ואין מה לפחד. רק לאהוב את זה, אין לך מודוס אחר להתייחסות. אל תבכה, אל תתמרמר, אל תעשה רעש, אל תלך להסתדרות, אל תלך לבגין, אל תלך לפרס, שום דבר. הטבע הוא פשוט. כמו להבה על הכיריים, כמו קרניים שיוצאות משם ונכנסות לשם. אבל תנסה פעם להיות הלהבה הזאת עצמה?!"

"אין סוף לשיחה בנרשא הזה. הראיון הזה פתח לי חר" צובות שסגרתי אותן או לא פתחתי אף פעם. ואם אני הולך אל המקום שדיברנו קודם, כך אני עומד, כך אני אעמוד, והאדמה תאסוף אותי. כשם שאספה אותי על פינה, תאסוף אותי אל קרבה ואינני מפחד מפני מלה אחת שאמרת בראיון הזה. טוב שבא הלילה הזה שאני יכול לדבר בפניך בגלוי. צריך פעם לדבר על זאת. או דיברתי על זאת."

לטהר את הלב. רגילים לומר, אני אוהב את האדמה, אני מסור לאדמה, אני מנשק את האדמה, אני מגן על האדמה, כאילו היתה האדמה איוו מין גערה בלונדית קטנה, כחולת עיניים, ואתה מגן עליה ואתה מנשק אותה. ושוכחים למשל לומר שהאדמה אוהבת אותנו, שהאדמה מגנה עלינו, מביטה עלינו. לא מדברים על זאת. הכל אנחנו עליה, אנחנו, אנחנו. זה גם מצחיק, גם מעני את הדבר הזה. אדם כל-כך זעיר בתוך זה, אני מגמא את הארץ. אם נראה את האדמה שהיא הכל בכל, או האדמה איננה גיהנום ואיננה גן-עדן. היא איננה מוות. היא אדמה. והיא רואה את עצמה דרך עצמה. היא לא יכולה לדמות משהו אחר מלבד עצמה. ואם אנחנו נהפוך את היוצרות, נהפוך את התמונה, שלא אנחנו מרחמים על האדמה, כפי שיש במקורות, המרחם את הארץ, אלא צ"ל הארץ מרחמת עלינו. היא חמה אלינו, היא מביטה עלינו. היא מגיבה ככה. אם נראה כך, או יחסנו למוות הוא יחס אחר, אם נראה שהארץ אקטיווית ביחס אלינו, שהאדמה עושה אותנו מולדת, לא שאנחנו עושים אותה מולדת.

"איך באדמה נקלט בך כל מה שהיה בך בחייה. אתה נולדת וכל מה שעשית על-פני האדמה, מתנוקויותך, מיל-דוּתך, נספג באדמה, הקולות טפופות הרגליים שלך הקטנות, תנועות הידיים והאצבעות המלאות שלך, כל אלה, הטפופות העדינות נספגו כמו מוזיקה בתוך האדמה הזאת. זה נשכח בך במידה שאתה עולה בגיל ומתרחק מן הילדות ואתה ממשיך לעשות את המעשים שלך על האדמה, ההליכות שלך והמגרי עים שלך, להשמיע את הקולות שלך, וכל זה נספג כמו פרוטוקול, נספג ונרשם כמו אותיות כרייל. ואפילו אתה

מוזיק. אולי מכאן כל הקומניום הזה שלו. הוא הרבה לחלום ושכב בבתי-חולים. יום אחד, נגיש אלי פן בכסית ואומר: תביט, אני רוצה להקדיש לך שיר, הפואמה, משה". אני יודע שאתה לא קומניסט אבל אתה בעד אהוות עמים. גיסיחי להתלמק, אמרתי שהראש שלי קטן בשביל כובע כזה והוא הפציר. או אמרתי, שמע, אתה כתבת שיר בשם "ירושלים הקדושה". אם לא תשנה את המלה, קדשה, לא אקבל את השיר. אני לא יכול לקבל כבוד מחבר שמכנה את ירושלים "קדשה". הוא החזיקי, חשב וחשב, ושאל לעצם השיר. עניתי שבשיר עצמו אני לא מתערב, ואני מדבר רק על השם, ואם אשנה את השם תסיר את ההתנגדות? טוב. הבטיח לשנות את השם. כעבור איזה זמן הוא חלה. אני שומע שהיא כבית-חולים ואני רץ. זאת היתה התקופה שהוא הכין את הספר "לאורך הדרך". אני מוצא אותו במיטה, לוחץ יד חזקה בעיצו-מה כזאת, כמו חמיד, ועל השמיכה פזורות כל ההגהות של הספר והשיר "ירושלים הקדושה", כאילו לא קרה שום דבר. והשיר "משה" עם ההקדשה. עשיתי חשבון בן-רגע, פה שוכב פן שעשה את החזירות הזאת, הבטיח ולא קיים, גם את ההקדשה השאיר וגם את, הקדשה' השאיר. ופה פן חולה. הוא ראה שאני מסתכל. הוא עקב אחרי העיניים שלי, איך העיניים שלי הולכות וגם זבוב ונדבקות מ, ירושלים הקד-שה" אל ההקדשה בשיר. כמו הוא לא אמר מלה וגם אני לא אמרתי מלה. השיר "ירושלים הקדושה" הוא הימנון ירושי-לים, לדעתי. אני אחר-כך חשבתי, עניין של, קדשה, כמה שאדם נאמן במלה; יכול להיות שכשהוא אומר ירושלים הקדושה הוא אוהב את ירושלים פי אלף יותר מאלה שלא כותבים עליה, קדשה. הכינוי, קדשה' זה בשביל להעמיק את האהבה שלו לירושלים. ענין החומות ספנה חיובי: / "אני הגבר את שמך לא קדשתי. / נדהמת" (כאן הוא מרחם עליה. זה עשה לך רע, ככה מדברים אל אהובה) "רסקת אצבעות צלבים" (זה רוסי מאוד) / "הרערת בעצב כרסימנירטים: / עלם, עלם, דחית מושכב-מוכבים — ולמה בזויה לאוניד נראיתי?" — (איך הוא מגרה לך את את האהבה). וכאשר לאיש גבה קומה זה, בעל הרגליים הגבוהות. היחיד בכל ארץ ישראל שנעל מגפיים גבוהים בתורף ובקיץ — כאשר לאיש זה הזרידו בנייתו את כפות הרגליים, זה היה באמת עלבון לבריאה. כשבאתי אליה, אמר: קיצרו אותי.

"אשר לבת-מרים — אינני יודע אם אהבתי את כל שיריה. לא בטוח. אני אוהב שירה פתוחה, פשוטה, עם מוזיקה שירתה בלומה, מהוקצעת, פנימית. אתכתי את דרך הכתיבה שלה ואהבתי את יחסה שלה אל הכתיבה שלה. ספר אחד שלה היה קרוב לי במיוחד. ארץ-ישראל. לא חשוב אם אני חי עם כל שיריה של בת-מרים. כשנפל בנה נקשרתי אליה בכבלי ברזל, כחברים. אני באתי לחופש הראשון מהצבא ואני שומע שזוויק נפל, ואני ראיתי את בת-מרים יושבת בין החברים, בשקט, לא יכולתי לשכוח את זה. אחר-כך שמעתי את הגבתה כשקיבלה את הבשורה על נפילתו. כך היתה אמא שלי. אמא שלי מתו לה ילדים. גרבו בדירת פולני עושה ארוונות מתים. מולנו היתה כנסייה גותית, פול-גית. אמי תלתה את כל הצרות שבאו עלינו בעובדה שגרנו שם. יום אחד אמי ילדה ילד. מתוך עייפות רבה שכבה על הילד והילד נחנק. לקחו ממנה את הילד והניחו אותו בפינה. היא רצה כמו חיה, כמו נמר שניצוד, ולא נתנו לה לגשת אליו. אחרי זה, חודשים ארוכים אמי שכבה במקום הזה, שבו הונח הילד עד לקבורה. כתבתי לבת-מרים שירים מתוך אהבה. אינני יודע אם מותר או לא מותר, אל יכתוב עלי יותר, כבר טישטש לי את הפרצוף שלי, אל יכתוב יותר? כך היא אמרה, אולי לא העריכה די את השירים שכתבתי. אולי לא היתה מרוצה."

— אמרת שנעשתה קרובה אליך יותר כשנפל בנה. מה מושך אותך, האם בת-מרים או המשוררת בת-מרים? "אולי גם זה. אולי בייחוד זה. אי-אפשר לומר את ההבדל בין גם ובייחוד. האם בת-מרים, המשוררת בת-מרים, היודיה בת-מרים — כל זה יחד בת-מרים. יכול להיות שצד האמהות משך אותי. כל העולם הוא אמהות. שמעי-נא. האד-מה היא אמהות, מה לא אמהות, האהבה היא אמהות. כל האהבות האחרות הן גזירות שוות מן האמהות, האחת והיחיד-דה. האהבה היא האדמה. אין אהבה אחרת. מי שזוכה להרגיש את האהבה של האדמה הוא חש אתה. אין דבר חם וטוב מזה, מאדמה. משום כך אמרתי לך על המוות. זה נובע מכאן שאני אוהב את האדמה."

— אתה קושר אהבה ואדמה ומוות?

"כן. אני עבדתי הרבה מאוד בפרדסים. בנטיעה, בשור-רשים של החוששה המתוק שהרכבנו, שורשי עצי פרי, ריח באדמה, כשאתה עושה עידור ונחלק בשורשים ואתה רואה שהטוריה פצעה שורש של עץ הדר. ואתה רואה שיש פצע, שנגרד העור, הקליפה של שורש. בהיותו באדמה היה קליפה, והבשר הלבן שלו היה כל-כך חי, רענן כמו ילד חדש. שורש שמונת בארמה עם הקליפה, שכל חייו באדמה, אתה מוריד את הקליפה אתה מגלח עץ לבן עסיסי, טוב, שכל שהוא יותר באדמה יותר לבן הוא, יותר עסיסי. אתה מריח אליו, אתה מריח את ריח האדמה. אדמה כזו עם ריח הדר היא אדמה מתוקה. אתה תוקע אף באדמה זה דבר נעים מאוד. וכשאתה תהיה טמון באדמה ודאי תרית את הריח הזה או ריח שורשים אחרים של עצים אחרים, יש בלי הרף אין סוף שורשים באדמה, האדמה היא כולה שורשיות, היא כל עבודתה יומם ולילה לעסוק בשורשים ושורשים, כל החנות שלה היא שורשים, כל חיקה שורשים, כל גשימתה שורשים. היא נושמת שורשים, מדברת שורשים, מזמרת שורשים ושרה שורשים. היא לא יודעת שפה אחרת. שפת האדמה היא שפת השורשים. אין שפה אחרת. כשאדם פותח חרצובה אחת בבפשו — או עניין המוות. אתה מתחיל לדבר, או אפילו בשמחה. כל דבר חדש, זר לך, שאתה מוכרח להיות בן-בית שם, לגרש את הבדידות שם. צריך לדבר על זאת בשביל